

Huszár Ágnes

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A hiány helye: A roma¹ nők

A roma nők a magyarországi médiában ritkán és többnyire előítéletes fénytörésben jelennek meg. Annak, hogy szinte csak a szórakoztatóipar szereplőiként vagy (vélelmezett) bűnelkövetőként láttatják őket, okai a több száz éves magyar-roma együttélés során kialakult előítéletességben gyökereznek. A helyzet tudományos elemzésére az interszekcionalista megközelítés látszik alkalmasnak, amely egyszerre képes kezelni a többféle diszkrimináció bonyolult együtthatását.

Úgy sejttem, és sejtésemet mások is osztják, hogy a jelenkori magyar médiában a roma nők ritkán, vagy szinte mindig negatív kontextusban jelennek meg. Ez összhangban van azzal, hogy ők a közgondolkodásban is háttérbe, valamiféle kollektív vakfoltra szorulnak. A média és a közgondolkodás viszonya bonyolult kölcsönösségként jellemezhető. Aki valamilyen okból bekerül a társadalmi érdeklődés fókuszába, arról tudósít a média is, aki a tévé képernyőjén látható, arról beszélnek is. Mint bizonyítani fogom, a roma vagy cigány nőknek csak néhány sajátos csoportja látható, hallható ebben a médiás vagy média gerjesztette ismertségben.

Amikor hiteles adatokat próbálunk szerezni a roma nőkről, meg kell küzdenünk az érintett sokaság meghatározásának nehézségével. Ahhoz, hogy a sejtést, mi szerint a roma nők tényleges létszámukhoz képest töredékesen jelennek meg a média nyilvánosságában, megalapozzam, tudunk kéne, hányan is vannak ők valójában. A Központi Statisztikai Hivatal 2011-es adatai szerint a 315 583 romaként számon tartott magyar állampolgárnak kevesebb, mint a fele (155 939) nő. Iskolai végzettségük még a roma férfiakéval összehasonlítva is alacsonynak mondható, zömük az általános iskolát befejezők vagy be nem fejezők közé tartozik. Főiskolai, egyetemi végzettséget csak 1 288-an mondhatnak magukénak. Munkapiaci jelenlétük gyengébb, mint a roma férfiaké.²

¹ Ebben az írásban azonos értelemben, felváltva használom a csoporthoz tartozás jelzésére a *vigány* és a *roma* megnevezéseket, ebben igyekszem követni az általam ismert csoport belső gyakorlatát, amelyekben a *vigány* nem számít pejoratívnak.

² Ld. Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálás 2011. [Nemzetiségi Adatok](#). Budapest: KSH, 2014.

De csakugyan ekkora a Magyarországon élő roma közösség létszáma? A magyarországi cigány szervezetek hat-nyolcszázezerre teszik a lélekszámot. Ha a becslt számot összevetjük a KSH adataival, óriási különbséget látunk. Ez a különbség magyarázható az eltérő statisztikai módszerekkel is, melyek mögött eltérő demográfiai koncepciók állnak.³ Az mindenestre nyilvánvaló, hogy a többi magyarországi nemzetiség esetében a becslt és vallott adatok nem térnek el ilyen markánsan egymástól. A magyarországi németeknek a KSH által kimutatott 185 ezres létszáma például egybevág a közösség becslt adataival, de ez elmondható a bolgár, román és más kisebbségekről is. A honi németek büszkén vállalják kétszeres identitásukat, ez jól tükröződik az *Ungarndeutsche* önelnevezésben, hasonlóan pozitív önkép figyelhető meg a többi nemzetiség esetében is.

A roma közösség hivatalos és belső megjelenésének különbségei magyarázhatók a transzkulturalitás jelenségével is. Ez megengedi azt, hogy valaki egyszerre legyen két vagy több kultúra teljes jogú tagja. Egy Magyarországon élő, csak magyarul vagy domináns nyelvként magyarul beszélő roma joggal tartja magát teljes mértékben magyarnak és romának is. Ha egy hivatalos helyzetben — amilyent a KSH kérdezőbiztosainak jelenléte hoz létre — a két csoporthoz való tartozásból a többségit választja, jogosan teszi.

De ez nem magyarázza a becslt és a mért adatok ekkora eltérését. A magyarországi romák esetében arról is lehet szó, hogy nem kívánják azt, hogy *cigányként*, *romaként* azonosítsák őket. Mivel a magyarországi rasszista gyűlöletbeszéd fő célpontja — a zsidók és újabban a menekültek mellett — éppen a honi cigány közösség, ezen nem lehet csodálkozni. A roma nők nyilvános képét az egész közösség — némileg elmosódott — részeként kell látnunk.

A szabad „cigányélet” romantikus képe: Cinka Panna és Rigó Jancsi

A többségi magyar közösség tagjaiban — és nemcsak a velük szemben ellenséges érzelmeket táplálóknak — meglehetősen sematikus kép él a köztük, velük élő cigányokról. Homogén masszának gondolják őket, ez megnyilvánul már a rájuk referáló megnevezésekben is. A *roma* tűnik a pozitívabbnak, a politikailag korrekt megnevezésnek. Ez a romani nyelvből származik, amelyben a *rom* jelentése: az adott etnikai csoporthoz tartozó férfi. Női megfelelője a *romnyi*. Az archaikus román nyelvi változatot beszélő beások

³ Az e témáról folyó szakmai érvekről részletesebben: Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor. 1998. „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren.” In *Kritika* 1998/3. sz.

nem szeretik a *roma* megnevezést, ők magukra is *cigány*ként utalnak. A Kárpát-medencében rajtuk kívül is számos csoport él, a magyar anyanyelvű *romungrók* (közülük kerül ki a legtöbb zenész), a román nyelvét beszélő oláh cigányok, valamint a meglehetősen gazdag, sőt fényűző életet élő, de szigorú valláserkölcsi szabályokat követő erdélyi *gáborcigányok* (Berta 2010, Szalai 2010). Ők értékválasztásban, életmódban, szokásokban és nyelvhasználatban markánsan eltérnek egymástól.

A többségi magyar lakosságnak általában kevés fogalma van a csoportok közti nyelvi és kulturális különbségekről, a tágabban értelmezett népi kultúráról. A NAT előírja ugyan a hazai nemzetiségek kultúrájának megismertetését, ez azonban – a romák esetében különösen gyakran – általában elmarad, vagy a tanári kompetencia, vagy a többségi szülők ellenállása, vagy az érdeklődés hiánya miatt. Egy 2015 nyarán megtartott konferencia résztvevői joggal állapították meg, hogy a használatban levő tankönyvekben vagy egyszerűen hiányoznak a cigányok, vagy méltatlan módon, előítéletesen ábrázolták őket (Sárközi 2015).

A magyarok több száz éve élnek együtt romákkal, de ez régebben egyáltalán nem volt szomszédi viszonynak tekinthető, hiszen a romák sokáig vándorló életet éltek, táborokban telepedtek meg egyik-másik település mellett, aztán továbbálltak (Mezey 2001). A tizenkilencedik századi magyar zsánerfestészet kedvelt motívuma volt a cigánytábor: szép lányok, színes selyemkendőkben, göndör fekete fürtű purdék, tüzes cigánylegények, a patak partján békésen legelésző lovacskák. Ennek a zsánernek a leghíresebb darabja Munkácsy Mihály 1874-es *Cigánytábor* című képe. Ezek a képek jól jellemzik azt az idealizáló elképzelést, amellyel nemcsak Magyarország, hanem Európa letelepedett polgárai is szemlélték a falu szélén táborot verő nomádok látszólag minden kötöttségtől mentes, szabad életét. Hasonló képi világot örökítenek meg a zsánerfotók⁴ is. Más alkotások, így pl. Szemlér Mihály (1833–1904) rajzai, ezek között a *Három cigány*, *Pipázó cigánylány*, *Csirketolvaj cigány a falusi bíró előtt* a bűn határán élő személyeket jelenítenek meg, helyenként parodisztikus eszközökkel. A cigány az európai kultúrában egyszerre testesíti meg a simmeli értelemben vett titokzatos és irigylésre méltó idegent és a társadalom perifériáin tengő-lengő gyanús senkiházit (Bogdal 2011).

A vándorló csoportok tagjai különféle kézműves tevékenységekkel keresték meg a pénzüket: kosárfonással, apróbb fémmunkával, javítással, teknővájással. Erre utalnak a körükben ma is gyakori családnevek: *Orsós*, *Kalányos*, *Rézműves*, *Kolompár* ('vasműves'). Lóvontatta szekereken járták a világot, ezért is lett hagyományos foglalkozás körükben a lóval való foglalkozás, akár patkolókovácsként, akár lókereskedőként (Orsós 1997).

⁴ Ld. A [Sulina képtárát](#) zsánerképekkel a magyarországi romákról.

Ezeknél a foglalkozásoknál még jobban kötődött hozzájuk a zenészként — hegedűsként, cimbalmosként, egyénileg, zenekarban — való megjelenés. A magyar cigányzenész, félúton a csillogó nagyvilági élet felé, jellegzetes figurája a tizenkilencedik és a huszadik század városi éttermeinek. A *cigány* szó foglalkozásnévként is rögzült, muzsikust jelöl. A Magyar Értelmező Kéziszótár a főnév második jelentéseként ezt adja meg: 'cigányzenész' (ÉKSz. 1975, 174). Ebben az értelemben jelenik meg Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című versében: „Húzd rá, cigány, megittad az árát...”

A cigányzenész személyében testesül meg az otthonülő városlakó szemében a pusztai vándornép romantikája. Ez jól megfigyelhető bizonyos neves cigányprímásokhoz kapcsolódó hiedelemvilágban. A „szomszédban levő egzotikum” ölt testet Cinka Panna legendás figurájában. Ő csakugyan létező személy volt, 1711-től 1772-ig élt, ő alapította meg az első cigányzenekart. Ez önmagában is különös, hiszen a cigányzenekarokban mind a mai napig ritkán játszanak nők, inkább énekesként lépnek fel. A női zenekarvezető pedig szinte elképzelhetetlen. Cinka Panna legendás prímás volt, kár, hogy egyetlen hiteles kompozíciója sem maradt fenn. Alakja köré számos legenda szövődött, többek között az, hogy ő szerezte a Rákóczi-induló zenéjét⁵. Az őt ábrázoló képeken gyönyörű nőként jelenik meg, némelykor huszáruniformishoz hasonló díszes férfiruhát viselve, amint zenélés közben is szívja rövidszárú pipáját. Különös ez a 'gender bender' — férfiruhát öltő nő — jelenség a tizennyolcadik századi magyar vidéken.

Endrődi Sándornak a tizenkilencedik század végén keletkezett, *Cinka Panna hegedűje* című verse jól érezteti — a szexuális csáberőt és a végtelen szabadságot ötvöző — megbabonázó személye körül kialakult hangulatot:

Mintha csak a sátán maga
Hegedülne,
Bűbájos a ringatója,
Bolondít a keserűje.

Cinka Panna alakja megjelenik számos irodalmi alkotásban, pl. Jókainál az *Ocskay brigadéros*-ban. Kodály Zoltán Balázs Béla szövege alapján *Cinka Panna balladája* címmel daljátékot írt életéről. Utoljára 2008-ban forgattak filmet róla.⁶

Korunkhoz közelebb álló legendás figura a Kaposvárról induló cigányprímás, *Rigó Jancsi* (1858-1927). Az ő története a világsajtót is bejárta,

⁵ Csemer Géza, *Czinka Panna avagy A nagy kertünnep zűrzavaros előzményei avagy a Rákóczi-induló*. Budapest: Reneszánsz Roma Műhely, 2004.

⁶ Ld. a Wikipédia vonatkozó szócikkét: https://hu.wikipedia.org/wiki/Czinka_Panna.

mivel szerelembe esett egy belga herceg feleségével, Clara Ward-Chimayval. Nevét őrzi egy 1959-es francia-magyar film (*Fekete szem éjszakája*, francia címe: *La Belle et le tzigane*), a filmet Keleti Márton és Jean Dréville rendezte, a főszerepet Buss Gyula játszotta. Rigó Jancsi nevét viseli mind a mai napig — köznevesülve — egy krémes sütemény is.⁷

A nomád cigánysághoz kapcsolódó hangulatot újabban legjobban Emir Kusturica — szatirikus és groteszk elemekben gazdag — filmjei, pl. az 1988-as *Cigányok ideje* vagy az 1998-as *Macska-jaj* idézik fel.

A roma közösségek képe torzképe a többségi társadalomban: túláltalánosítások és előítéletek

A roma népességgel kapcsolatos vélekedések, negatív előítéletek meglehetősen mélyen gyökereznek a magyar emberek gondolkodásában. Erre szemléletes például szolgál nemzeti klasszikusunk, Arany János 1854-ben írott „A bajusz” című verse. Ebben a nomád életmódot folytató közösség, élén a vajdával valóságos szervezett bűnszövetkezetként tűnik fel.

Történt, hogy oláh cigányok
(Tudvalevő nagy zsványok)
Kóboroltak a vidéken...
(Kiszimatolják a környékbeliek búját-baját, titkos
vágyit, kívánságait, elrejtett vagyonát☺)
Míndez a vén vajda gondja,
Ki nem adná egy vak lóért,
Hogy a magyar kész bolondja.

A ravasz vajda becserkészi a szőrtelenségén búsuló Szűcs Györgyöt is, és egy csodás gyógyulás hamis reményét kelti fel benne. Megjelenik házában a cigánytábor népe, csodatevő növényekből fürdőt készítenek, a kádban ülő gazdát ponyvával betakarják, majd módszeresen kifosztják:

Ezalatt a pénzes bögre
Búcsujárni ment örökre
Követé a füstös oldal,
A szalonna meg a sódar,
Az ágynémű, fehérnémű,
A vasféle, meg a rézmű.
Szóval, ami könnyen mozdul,

⁷ Ld. A Wikipédia vonatkozó szócikkét: https://hu.wikipedia.org/wiki/Rig%C3%B3_Jancsi.

Lábra kelve mind elpusztul.⁸

A vándorcigány-lét régen a múlté. A magyarországi cigányság túlnyomó része már a huszadik század elején letelepedett, a második világháború után ez a folyamat szinte végleg befejeződött. Ezzel egyidejűleg az általuk gyakorolt hagyományos szakmák gyakorlatilag elvesztették áruik és szolgáltatásaik felvevő piacát. A romáknak a megélhetésért a munkaerőpiacon kellett próbálkozniuk. A szocializmus évtizedei alatt a romák, elsősorban a férfiak találtak is maguknak munkát a nagyiparban vagy a mezőgazdaságban, ha rosszul fizetett és alacsony presztízsűt is.

A rendszerváltozás utáni időszakban a cigányok/romák nagy tömegei vesztették el munkájukat, s kerültek megalázóan szegény körülmények közé. Ez a nőket még a férfiaknál is keményebben sújtotta. Kemény István azt írja, hogy „a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek legelején a romák foglalkoztatottságában katasztrofális zuhanás ment végbe [...] A nőknél még nagyobb a különbség a romák és a teljes népesség között. 1993 végén a magyarországi nők 66 százaléka, a roma nők 15 százaléka volt foglalkoztatott” (Kemény 2001). Ez elsősorban a hatalmas nehézipari üzemek megszűnésével és a gazdaság átalakulásával függött össze. A technológiai megújulás következtében megszűntek a csak a legegyszerűbb készségeket megkívánó feladatok. Az összeszerelést automata gépsorok végezték, „anyagmozgatásra” pedig a gépesítés következtében alig volt szükség. Az alacsony iskolai végzettségű csoportok – ezek közé tartozik a cigányság túlnyomó része is – egyszerűen kihullottak a munka világából. Írás-olvasási kompetenciájuk fejletlensége miatt továbbképzésre alig voltak képesek, egyéni vállalkozásra hasonló okokból szintén alig. Marginalizálódtak, mindenekelőtt az elmaradt vidéki településeken élők (Havas 2001).

Vannak természetesen olyan családok is, amelyek boldogultak a vállalkozói szférában. Egy részük kényszervállalkozóként kezdte, és a „törvényesség határvonalán” egyensúlyozva próbál megélni (Kállai 2008). Létüket megnehezíti a tőkehiány és a közterhek magas szintje. Gondjaik, lehetőségeik alig különböznek a többséghez tartozó kisvállalkozói rétegétől.

Bár tizenkét európai állam számára a 2005 és 2015 közötti időszak „a roma-inklúzió évtizede” volt, kevés eredményt hozott. Minden tagország kidolgozott az egészségügyre, oktatásra vonatkozó akcióttervet, melyet a Világbank, az EU, ENSZ-szervezetek, a HABITAT, az UNICEF és magánalapítványok is támogattak, látható következményről alig számolhatunk be (Mappes-Niediek 22). A magyarországi roma közösség többségének kilátástalan szegénységén a nemzetközi összefogás vajmi keveset segített.

⁸ Ld. Arany János versét, [„A bajusz”](#) (1854).

Egy közösség gyilkosságok árnyékában

A kilencvenes évek elején a magyar gazdaság radikális átalakulása következtében az egész lakosság körében nagy mértékben megnőtt a munkanélküliség. Sokan kényszervállalkozóvá váltak, de megfelelő felkészültség és tőke hiányában kudarcot vallottak. Mások jólfizető munka reményében külföldre mentek, de csalók áldozatai lettek. Nagyon sokan érezték bizonytalanul magukat az egyáltalán nem szép új világban, csalódtak a rendszerváltásban és bűnösöket kerestek. A bűnbakok egyik csoportját a cigányok alkották, akik a szociális rendszer dologtalan haszonélvezőiként, parazitákként kerültek a célkeresztbe. Hasonló előítéletesség figyelhető meg velük kapcsolatban Európa számos más országában is (Mappes-Niediek 2012).

A magyarországi radikális jobboldali pártok – először a MIÉP, később a helyére lépő Jobbik — tudatosan terjesztik a (rém)híreket a parazita és bűnöző életmódot folytató cigányokról, így gerjesztették és gerjesztik a tőlük való félelmet. Ezt a félelmet és gyűlöletet fokozta az olaszliszkai gyilkosság. 2006 október 15-én helyi romák egy csoportja megölte Szögi Lajos tanárt, mivel úgy gondolták, hogy elgázolt egy kislányt. A tanár autója elsodorta a gyermeket, aki beleesett egy árokba, de semmi baja nem lett. A családtagok ezt nem látták. Mikor a tanár kiszállt az autójából, hogy segítsen a gyermekben, rárontottak és olyan brutálisan összeverték, hogy meghalt. Ez az eset országszerte felszította a cigányok iránti gyűlöletet.

2008 és 2009 során kis észak-magyarországi falvakban, az éj leple alatt megöltek hat romát, köztük egy gyermeket. Bár a tetteseket elfogták, az események minden részletét a mai napig nem tárták fel teljesen. A bírósági eljárás során kiderült: a gyilkosoknak az önképe a nemzetközösségért áldozatot hozó, küldetéstudatú hazafi, aki a kultúra tisztaságáért harcol. Négy tettest életfogytiglanra ítélték, a per mind a mai napig nem fejeződött be. A többségi társadalmat alig rázta meg a kivégzésként végrehajtott gyilkosságsorozat, az áldozatokat sem gyászolták meg. Még a kiegyensúlyozottságra törekvő médiában is megfigyelhető a két eseménysor radikálisan eltérő megítélése, az első eset mártírtörténétté való stilizálása és a másik elfelejtése.

A roma nők képe a saját közösségben és a magyarországi nyilvánosság előtt

A roma nő elsősorban mint egész közösségének tagja, sőt képviselője jelenik meg a magyar közéletben. A hierarchikus felépítésű, hagyományos roma közösségekben a nők sajátos szerepet töltenek be. Gyermekkorukban a

családfő apa felügyelete alatt állnak, a — sokszor a családok által eldöntött — házasság után pedig a férjük rendelkezik róluk számos tekintetben. A viselkedési szabályokat le nem írt, de nagyon is számon tartott törvények határozzák meg, ezek közé tartozik a magyarországi oláh cigány közösségekben létező *marbime* fogalom. Ez eredetileg szégyent, erkölcstelenséget jelent, olyan nőekkel kapcsolatban használták, akik szexuális téren nem tartották be a közösség szabályait, melynek lényege: házasság előtt szüzesség, utána monogámia. A nők viselkedését szigorúan korlátozták, elsősorban férfiakkal kapcsolatban. Egy *romnyi* nem beszélgethet házon kívül idegen (nem rokon) férfival, az utcán csak fejkendőben mutatkozhat stb. Ugyanakkor a nőknek potenciálisan rontó hatást is tulajdonítottak, emiatt volt tilos pl. nőknek a lovakat a szekérbe befogni, lovakkal foglalkozni stb. (Kolompár 165). Ezeknek a szabályoknak a funkciója világos volt: az utód leszármazásának ellenőrzése. A szülőképes korú nők fölött nemcsak az apjuk és a férjük, hanem az anyósuk és az egész közösség gyakorolt felügyeletet. Ugyanakkor a közösségben szinte láthatatlanok maradtak. A fiúk jelenlétét megkívták a fontos döntéseknél, a lányokét tiltották. Az asszonyok és a lányok egy külön teremben foglaltak helyet. A közösségi megszólítás — *Dragone phrala* ('Kedves fivéreim!') —, még nők jelenlétében is csak a férfiakra vonatkozott. A tradicionális roma közösségekben a fizikai erőszak sem volt ritka a nőkkel szemben. Egy idős cigányasszony így mesélt erről: „Ha a férfi részeg volt, gyakran eltángálta az asszonyt. És azok nem tudtak mit csinálni. Haza már nem mehettek, mert ha mégis megtették, azt mondták nekik: Menj oda haza, ahol a férjed van, és gondoskodjál róla!” (Kolompár 2008: 168).

A hagyományos roma közösségeken belül nagyon eltérő a különféle életkorú nők megítélése, és a férfiaknak a hozzájuk fűződő viszonya. Míg a fiatal lányok és szülőképes asszonyok az egész közösség szigorú ellenőrzése alatt álltak, az idősebb nők hatalomhoz jutottak. Azok az anyák, akiknek már felnőtt gyermekeik vannak, gyakorlatilag az egész családot uralták, csak a fontos pénzügyi, gazdasági döntéseket kellett a férfiakra hagyniuk. A beás cigány közösségekben őket komoly respektus övezte, félték tőlük, természetfeletti erőt tulajdonítottak nekik. A cigánykártyával és egyéb módokon való jóslás is az ő szereprepertoárjukhoz tartozott. Az úgynevezett cigányátoktól sokan rettegték a közösségen belül és kívül is (Orsós 2008, 159).

Napjainkban a roma társadalom is erős változáson megy keresztül, ezen belül a női szerepek is jelentősen módosulnak. Az archaikus élet- és viselkedési szabályok még a kisebb, vidéki közösségekben is leépülnek, a nagyvárosiakban még inkább. A romák nagy többségének életvitele egyre jobban hasonlít a többségi társadalmak hasonló csoportjaiban megfigyelhetőhöz. Bár arányszámukhoz képest még mindig kevés roma szerez érettségit, és még kevesebben jutnak be a felsőoktatásba, számuk

folyamatosan gyarapodik. Számukra a szakkollégiumi rendszer nyújt speciális segítséget. Mint a Pécsi Tudományegyetemen 2013-ban megrendezett romológiai konferencián Forray R. Katalin professzor elmondta, 1996-ban alakult meg az első ilyen intézmény, a *Romaversitas*, amely az egész országból jelentkező roma hallgatók legjobbjainak biztosít mindmáig ösztöndíjat és fejlesztő tréningeket. Ennek mintájára szerveződött 2002-ben Forray R. Katalin, Orsós Anna, Varga Aranka és mások közreműködésével Pécsen a *Wlislócki Szakkollégium*, amely a régió fiataljait vonzza magához. Ezeken kívül az egyházak is szerveznek közös szállást és nyelvoktatást biztosító otthonokat számukra. Ezekben egyre több lány indul el az értelmiségivé válás útján. Azok az igazán sikeres kollégiumok, amelyek mentori rendszert alkalmaznak, tehát minden diákkal személyre szabottan foglalkoznak, tanárok és diákvezetők segítik a fiatalokat tanulmányaik sikeres elvégzésében, személyiségük tudatos fejlesztésében.⁹

Más egyetemek is indítanak speciális segítő programokat, ilyen pl. a Semmelweis Egyetem Cigány Orvosképzési Programja (Urbán 2014)¹⁰, valamint a Közép-európai Egyetem angol nyelvű Roma Access Programja,¹¹ amely első sorban a közép-európai régióban tanuló — köztük számos magyar-roma — diákot készít elő a mesterképzésre. Ugyanakkor nincs könnyű dolguk az egyetemeken a tehetséges roma fiataloknak az intézményi és személyes segítségnyújtás ellenére sem. Minden első generációs értelmiséginek a legnagyobb nehézséget az a hatalmas lépés okozza, amelyet a szülők és a környezet tudással, értelmiségi léttel kapcsolatos attitűdje és a saját maguk által kitűzött értékvilág között kell megtennie. A roma fiatalok számára ehhez járul még az egyetemi környezet — elsősorban a hallgatótársak — részéről tapasztalható előítéletesség. Bokrétás Ildikó és Bigazzi Sára kitűnő tanulmányban mutatják be a roma fiatalok énképének néha gyötrelmekkel teljes kialakulását. A vegyes környezetben élő roma gyerekek már kicsi korukban szembesülnek az előítéletekkel, ezek ellen a család és a közösség alig tudja felvértezni őket:

Mert ugye próbálják a gyerekekbe belenevelni kicsi korukba, főleg amikor bántják őket emiatt, hogy ne sírjal ezért, mert legyél arra büszke, hogy te cigány vagy. Igen ám, de hogyan legyen az ember büszke arra, hogy cigány, amikor folyton azt hallja, hogy milyen szarok a cigányok. Hogyan legyen én

⁹ A szakkollégium romológiai folyóiratának elérhetősége: <http://romologiafolyoirat.ptc.hu/romologia/>

¹⁰ Köszönöm Urbán Beatricének, hogy kéziratot tanulmányát és az általa felvett interjúk leírásait rendelkezésemre bocsátotta. H. Á.

¹¹ Ld: *CEU Roma Access Programs* online elérhetősége: <http://rap.ceu.edu>

erre büszke, amikor a cigány szó hallatán minden ember valamit gondol.
(24 éves lány, egyéb bölcsész szak; idézi Bokrétás & Bigazzi 93)

Sokszor úgy érzik, a többségi egyetemi közösség egyszerűen nem hajlandó befogadni őket: „Én két éve járok az egyetemre, de még a mai napig is meg vannak lepődve, amikor én oda beteszem a lábam. És látom az arcukon, hogy jézusom, egy cigány az egyetemen! Te atyáúristen.” (23 éves lány, egyéb bölcsész szak; idézi Bokrétás & Bigazzi 2013: 94.) A többségi társadalomhoz tartozó fiatalok rasszista előítéleteinek oldódásához egyébként hozzájárulhatnak a roma fiatalok által szervezett *Uccu neki*¹² típusú programok. (László 2014)

A másik nehézség abban áll, hogy ezek a diákok úgy érzik, az a roma közösség, ahonnan kiemelkedtek, sem tud mit kezdeni megváltozott beszédükkel, értékválasztásukkal:

És hát jönnek olyan visszajelzések, hogy én itt kurva vagyok, és hogy én itt milyen jól élek, mert ezzel keresem a kenyeremet. Ugye másképpen öltözködtem, mint ők. A mai napig ezt csinálják. Az egyik ki is kiabálta az utcán, hogy pécsi kurva, meg németországi kurva, mert ugye voltam Németországban.

(24 éves lány, szociális munkás szak; idézi Bokrétás & Bigazzi 92)

A közösségnek ebben a durva megnyilvánulásában annak az elvárásnak a megcsalátása mutatkozik meg, hogy egy ilyen korú lánynak már házasságban kéne élnie, gyerekekről, férjről kéne gondoskodnia.

Egyébként nemcsak a lányoknak kell ezekkel az elvárásokkal szembe néznie, hanem a fiúknak is. Egy orvostanhallgató fiú elmondja Urbán Beatricének, hogy a falujában lemondtak róla, mint lehetséges férjelölről, ha hazamegy, elkerülik a lányok. A családja már „megbékült” a gondolattal, hogy orvosnak tanul, de úgy érzi, ha mégsem sikerülne diplomát szereznie, nem fogadnák vissza. (Urbán 8)

Vannak olyan fiatalok is, akik a kettős identitást harmonikusabban élik meg. Ők lesznek azok, akik értelmiségiként jól vissza tudnak illeszkedni az eredeti közösségbe, vagy gyökeret tudnak verni egy többségiek által dominált keretben is.

A roma nő a magyarországi média (torz)tükrében

A hazai közgondolkodás és az azt egyszerre tükröző és alakító média — a célzottan roma közösséghez szóló adások kivételével — alig vesz tudomást az

¹² Ld. UCCU Roma Informális Oktatási Alapítvány honlapja: <http://uccualapitvany.hu/>

átalakulásokról. A médiában a roma nőknek csak néhány sajátos típusa jelenik meg. Szinte sohasem jelennek meg komoly szakértőként vagy fontos, felelősségteljes pozíció betöltőjeként.

Az énekesnők és a szórakoztatóipar más szereplői

A roma kultúra értékes része a zene, a tánc, az ének, szóljon akár színpadról, akár éttermi háttérzenekarok soraiból. A zene a hétköznapi élet része még akkor is, ha a cigány embereknek manapság kevés okuk van vigadozni. A cigányzenét nem csak férfiak, hanem — Cinka Panna óta — nők is megszólaltatják. Bár zenekarokban is fellépnek — néha primásként is —, főleg énekelnek. A magyarnótának nevezett népies műdalokat általában cigányzenekarok szólaltatják meg, az énekesek között is sok cigány van. A leghíresebbek közülük országos, sőt határon túli ismertséget értek el, díjakkal tüntették ki őket. A leghíresebb énekesnők — csak a Kossuth-díjas Bangó Margitot említem közülük — köztiszteletnek örvendenek.

A populáris zenét játszó zenekarok és énekesek között is számos romát találunk. Egyesek közülük igazi celebbé váltak, interjúk készülnek velük, főzőműsorokba hívják meg őket. A tehetségkutató versenyek győztesei közé is bekerülnek roma fiatalok. Az ő fellépésük és sztárolásuk örvendetes jelenség is lehet, hiszen lelkesítő például szolgálhat más fiataloknak is. Őket a szórakoztatóipar általában simává gyalulta, a cigányság személyiségükre csak az izgalmas egzotikum mázát leheli rá. Talán a karizmatikus Oláh Ibolya volt közöttük az egyetlen, aki nyilvános megjelenését arra használta, hogy sok roma gyerekkel közös életének komor oldalait, a gyermekotthonban töltött sivár gyermekkorát is megmutassa.

A PTE romológiai szakjára járó fiatalokkal beszélgettem a tehetségkutatók által kinevelt fiatal roma celebekről. Ellentmondásosan ítélték meg a jelenséget, voltak, akik „cigány gettóként” jellemezték ezeket a versenyeket, mások szerint örülni kell annak, ha a tehetségük alapján kerülnek reflektorfénybe cigány fiatalok.

Politikusnők

Az elmúlt időben szinte minden párt — a szélsőjobbaldaliak kivételével — választott országgyűlési helyeire roma nőket. Bár szakpolitikusként lépnek fel, a médiában első sorban romaként jelennek meg, ilyen ügyekben kérdezik őket. Kétségtelen személyes hitelességük keveset változtat azon, hogy a média egyfajta egzotikumot lásson és láttasson bennük. A nők részvétele az országgyűlési képviselők között a rendszerváltozás óta egyszer sem haladta meg a 13 százalékot. Összességükben nem érik el azt a „kritikus tömeget” — ez minimum 25-30 százalék lenne —, hogy hatékony érdekérvényesítő csoportként tudják hallatni a hangjukat. Eddig egyszer sem voltunk tanúi

párthatárokon átnyúló szolidáris fellépésnek, még családügyi kérdésekben sem.

A roma képviselőnők megjelenése a pártlistákon eddig csak az adott közösségeknek szóló közérzetjavító intézkedésként hatott. Fellépésük arra mindeddig nem volt elég, hogy a roma közösségek, azon belül a nők sajátos problémáit artikulálni tudták volna.

Bűnöző és/vagy prostituált nők

A média előszeretettel mutatja a roma nőket bűnelkövetőként vagy bűnügyekbe akár ártatlanul is belekeveredett személyekként. Ez megnyilvánul abban, hogy jellegzetes roma nevekkal utalnak rájuk a bűnügyi hírekben, valamint abban is, hogy képekben valószínűsítik pl. a prostituáltként megjelenő nők cigány származását. Romákhoz kapcsolnak — a képi vagy verbális ráértés eszközeivel — olyan cselekményeket, melynek során két vagy több nő megtévesztéssel bejut gyanútlan, főleg idősebb emberek otthonába. Áldozataiknak elterelik a figyelmét, majd azok pénzével, értékeivel távoznak a lakásból. Magam is olvastam olyan rendőrségi felhívást, amelyben egy kisváros rendőrsége úgy figyelmeztette a lakosságot az éberségre, hogy utalt az esetleges elkövetők nemére (nő) és barna bőrszínére.

Jellemző az is, hogy televíziós csatornák cigányként azonosítható lányokat ábrázoló vágóképeket kapcsolnak egészen más helyen felvett, a prostitúció témájával foglalkozó riportokhoz.

A hiány magyarázata: Szexizmus és/vagy rasszizmus, vagy valami más?

Szexizmusnak az olyan hátrányos megkülönböztetést nevezzük, amelynek alapja az illetőnek az egyik nemhez való (feltételezett) tartozása. A szexizmus elméletileg lehet nő- és férfiellenesség, a mindennapi életben azonban a nőellenességgel jóval gyakrabban találkozunk. A szexizmus szociálpszichológiai szempontból hasonlóan működik, mint az etnikai hovatartozás alapján kialakuló rasszizmus, illetve a szexuális preferenciákon alapuló gyűlölködés, a homofóbia. Alapja egy érzelmi-értelmi elemeket tartalmazó negatív attitűd az adott csoporttal szemben. Ezek alapján sértegetik, különböztetik meg hátrányosan, sőt támadják meg a csoport tagjait. A negatív beállítódás által motivált cselekvések tovább erősítik az előítéletet. Ennek az az egyik oka, hogy a hasonlóan gondolkodó társakkal végrehajtott tevékenység közöttük csoportképző és motiváló erőként hat.

A szexista megnyilvánulások ritkán jelennek meg egyszerű nőellenességként vagy férfiellenességként. Sokkal gyakoribb, hogy másfajta,

például bizonyos életkori csoportok iránt megnyilvánuló ellenszenvvel — ageizmussal — ötvöződnek. A roma nőkkel szemben megnyilvánuló előítéletesség esetében a rasszizmus árnyalja a képet. A többféle előítéletesség nem gondolható el egyszerű összeadásként. Ha valaki pl. nőként ki van téve a szexizmusnak és színesbőrűként a rasszizmusnak, a kétfajta megkülönböztetés bonyolult módon érinti. Az amerikai jogász és emberi jogi aktivista Kimberlé Crenshaw azt állítja, hogy az emberjogi diskurzus során a rasszista és gender alapú hátrányos megkülönböztetés nem választható el szisztematikusan egymástól, sőt a kettőből az egyik mintegy láthatatlanná válik. Ezt a szisztematikus kioltást nevezi ő *a metszéspontban létrejövő láthatatlanságnak, (intersectional invisibility)* (idézi Hornscheidt 50). Ez a fogalom használható arra a jelenségre, hogy a külső szemlélő hajlamos arra, hogy egy csoportot (pl. nők vagy afroamerikai emberek) monolit tömbként lásson, melynek tagjai a többségi társadalom részéről azonos módon vannak kitéve a diszkriminációnak. Nem látja meg a csoporton belüli hierarchiaviszonyokat, amelyek alcsoportok elnyomásához, hátrányos megkülönböztetéséhez vezetnek.

Ez történik akkor, amikor olyan kijelentéseket hallunk, hogy „nőként nagyon is meg tudom érteni a rasszizmust”, vagy „diszkriminált nőként ellene vagyok a feketék diszkriminációjának”. Ezekben a mondatokban a „fehérség” kategóriája nem mondódik ki, de éppen ez az említetlenség teszi lehetővé a fehér nőknek, hogy azonosítsák magukat a feketékkel általában, és figyelmen kívül hagyják azt, hogy a fekete nők is jelöltek nemi szempontból, tehát láthatatlanná teszik a fekete nőket.

(Kilomba, idézi Hornscheidt 53.)

Az interszekcionalista megközelítés több, minimálisan két kategória (pl. gender és rassz) következetes figyelembe vételét jelenti társadalmi helyzetek elemzése során. A két vagy több kategória együttes megléte ugyanis sajátos elnyomást, hátrányos megkülönböztetést jelent az érintettek számára. A következetes interszekcionalista elemzés alkalmas annak feltárására például, hogy bizonyos csoportok tagjai miért kerülnek hátrányba a munkapiacon és a szimbolikus reprezentáció tekintetében, és ez hogyan vezet ahhoz a szociális elbizonytalanodáshoz, ami egy lefelé induló spirált indít be körükben. (Winker & Degele 25).

A „metszéspontban létrejövő láthatatlanság” a roma nők csoportját illetően is felléphet. Amikor a rendőrség lomhán vagy egyáltalán nem mozdul szexuális agresszió nyilvánvaló eseteiben, mivel ez roma közösségen belül történik, erről van szó. Amikor országgyűlési képviselők trágár szexuális ajánlatokat engednek meg maguknak egy roma nő képviselőtársukkal szemben, akkor az az előítélet motiválhatja őket, hogy a roma nő „könnyen

kapható”. Tehát a roma nőket látják benne (előítéletesen) és nem a kolléganőket. Ez indítja be esetükben a durva diszkriminációs aktust. A kárpát-medencei roma nők helyzetének vizsgálatára azért alkalmas az interszekcionalista megközelítés, mert a férfiközpontról, etnocentrikus és heterocentrikus ideológiák hatása alatt zárójelbe kerülnek ezeknek a csoportoknak a nem tipikus képviselői.

Gudrun-Axeli Knapp és más, a marxi társadalomképhez és a frankfurti iskolához kapcsolódó kutatók az interszekcionalista megközelítés három alappillérenek a nem és az etnikum (rassz) mellé az osztály kategóriáját választották. Ezt azzal indokolták, hogy a feminista emancipációs törekvések maguk is részei lettek korunk posztfordista, neoliberális és transznacionális világa kialakulásának. Lann Hornscheidt ezt az újmarxista megközelítést bírálva megállapítja, hogy az osztály fogalma nagyon különbözőképpen alakul a gazdasági erőforrások, képzési formák, habitus, szociális státusz stb. tekintetében. Helyette a következő három kategóriát ajánlja: a társadalmi nem (gender), az etnikum (rassz) és a normalitás. Utóbbi a testi, szellemi fogyatékosokra, illetve annak hiányára utal nagyon tágan értelmezve a normalitás fogalmát. A német eredetű szó — *ableismus* — a szerző egyéni szóképzése. Átvételét azért nem gondoltam célszerűnek, mivel túl sok magyarázatot indokol. A *normalitás* szót használom helyette, amely ebben az összefüggésben minden normativitástól mentes. Mindössze a megjelenés, viselkedés megszokott voltára utal. Hornscheidt ebben a kategóriában kezeli a szexualitásnak a heteroszexualitástól mint alapesettől eltérő formáit is. Az abszolút alapesete a három elemből álló kategóriarendszernek ennek megfelelően: ép testűnek látszó és ép elméjűnek gondolt, megszokott viselkedésű fehér férfi.

Hornscheidt a nőket érintő hátrányos megkülönböztetés megnevezésére a *szexizmus* helyett a *genderizmust* javasolja. Ezt azért teszi, hogy a megkülönböztetést eloldozza a biológiai nemtől, a szexustól. A genderizmust egy strukturális diszkriminációs formának kell felfogni, írja, amelynek a biológiai alapú hátrányos megkülönböztetés, a szexizmus csak egyik esete. „A genderizmus konstruktivista értelmezése magában foglalja a gender konstruált voltának tézisét [...], ugyanez érvényes a rasszizmusra, a normalitás alapú megkülönböztetésre és a strukturális diszkrimináció minden egymással kölcsönös függőségben levő esetére”. (Hornscheidt 66).

A genderizmus szót természetesen Hornscheidt és követői egészen más értelemben használják, mint azok a neokonzervatív propagandisták, akik nem kívánják elfogadni a nemek egyenjogúságát, és harcolnak a nők reprodukciós jogainak elismerése, a szexuális kisebbségek elfogadása és a szexuális életre való nevelés ellen. Éppen ellenkezőleg, a genderizmus fogalma olyan diszkriminációs formákat is magába foglal, amelyeket a szexizmus nem

tud kezelni. Ide tartoznak azok az elvárások, hogy egy felnőtt nő együtt éljen egy (férfi) partnerrel, legyenek gyerekei és vezessen háztartást. Ebben az értelemben vett genderizmus érhető tetten abban, amikor a média képviselői „ki a párja?” típusú kérdéseket tesz fel közismert nőknek. Ők pedig elfogadják ezt a keretet a maguk számára kötelezőnek, amikor szinte mentegetőzve előadják, hogy éppen „keresik a párjukat”, vagy hogy pillanatnyilag nem tudnak annyi időt fordítani a háztartásra, mint szeretnének, de minden vágyuk az, hogy tökéletes háziasszonyok legyenek, akárcsak a nagymamájuk. Ezzel a látszólagos alkalmazkodással maguk is a genderista elvárások hatását erősítik tovább. Ezzel függ össze az is, hogy a magyar közéletben rendkívül ritka a nem a heteroszexuális kánont követők „előbújása”.

A gender alapú megkülönböztetésen kívül a két másik választott kategória is magyarázó erővel bír. A roma nők például éppen mint a nők és a romák csoportjának együttes tagjai vannak kitéve egy sajátos megbélyegzésnek. Ha egy roma nő ezen kívül még egy stigmatizált csoport tagja — lesbikusként vagy mozgássérültként például —, akkor a diszkrimináció, s vele együtt a társadalmi láthatatlanság vele kapcsolatban tovább fokozódik.

Mit lehet tenni a hiány helyének betöltésére?

Mindenekelőtt célszerű a romákról és a roma nőkről már létező tapasztalati és tudásanyag összegyűjtése és szisztematikus átgondolása. A helyzet megértése alapján kerülhet sor roma nők számára speciális segítő programok kidolgozására. Nézetem szerint a Hornscheidt által kidolgozott genderizmus-fogalom alkalmas helyzetük elemzésére. A fiatal értelmiségi roma nők érdekeltek saját helyzetük feltárásában, bizonyára megnyerhetők egy témacsoportban való együttműködésben. A roma médiaműhelyek birtokában is komoly elemzések és tapasztalatok vannak. Ezek felhasználása szintén fontos lenne, csakúgy, mint a még összegzésre váró roma szakkollégiumokban már alkalmazott gyakorlatok tapasztalatait. Mindenekelőtt tehát azt kell látnunk, hogy nem állunk itt üres kézzel. Csak az esetleges és sok helyen egymástól szinte függetlenül gyűlő tapasztalatok és tudások összegyűjtésére kellene rászánnunk magunkat. Mindannyiunknak, hiszen valamilyen módon mindnyájan érintettek vagyunk.

Felhasznált irodalom

Berta Péter. 2010. „Presztízs fogyasztás és házasságpolitika egy gábor roma használtcikk társadalmi karrierjének tükrében (2002-2012)”. In Uő

- (szerk) *Használtcikk-kultúrák. Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 58-138.
- Bogdal, Klaus-Michael. 2011. *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination und Verachtung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bokrétás Ildikó & Bigazzi Sára. 2013. „A felsőoktatásban tanuló roma fiatalok pszichológiája”. *Romológia*: 86-102.
- Havas Gábor. 2002. „Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben”. In Kovalcsik Katalin (szerk) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE, 93-114.
- Hornscheidt, Lann. 2012. *Feministische Worte. ein lern-, denk- und handlungsbuch zu sprache und diskriminierung, gender studies und feministischer linguistik*. Frankfurt: Brandes & Apsel.
- Kállai Ernő. 2002. „Roma vállalkozók 1998-ban”. In Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE, 207-228.
- Kemény István 2002. „A magyarországi roma (cigány) népességről”. In Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE, 159-177.
- Knapp, Gudrun-Axeli. 2012. „Intersectional Invisibility“: *Anknüpfungen und Rückfragen an ein Konzept der Intersektionalitätsforschung*. (Kézirat)
- Kolompár Hajnalka. 2008. „Sprachliche Tabus und die Unterordnung der Frauen in einer traditionellen Gemeinschaft der wlachischen Roma”. In Kegyes Erika, Huszár Ágnes (eds) *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse der ungarischen Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 162-174.
- László Flóra. 2014. „Uccu neki — Az Uccu Roma Informális Oktatási Alapítvány kettős szerepe és hatása”. *Romológia II*: 194 – 200.
- Mappes-Niediek, Norbert. 2012. *Arme Roma, böse Zigeuner. Was and den Vorurteilen über die Zuwanderer stimmt*. Berlin: Ch. Links Verlag.
- Mezey Barna. 2002. „A magyarországi cigányok rövid története”. In Kovalcsik Katalin (szerk) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE, 83-91
- Orsós Anna. 1997. *A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 6. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- Orsós Anna. 2008. „Sprachgebrauch der Beasch-Roma in Ungarn”. In Kegyes Erika, Huszár Ágnes (eds) *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse der ungarischen Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 151-160.

- Sárközi Gábor. 2015. [„Sohogyan vagy méltatlanul – Cigánykép a tankönyvekben.”](#) *Magyar Narancs Online*. 2015. júl 21.
- Szalai Andrea. 2010. „Nyelvi ideológiák és társadalmi határok és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben”. In Feischmidt Margit (szerk) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, 418-429.
- Urbán Beatrice. 2014. *Cigány fiatalok továbbtanulási esélyei, a roma értelmiség kialakulásának lehetőségei a Semmelweis Egyetem Cigány Orvosképzési Program tükrében*. (Kézirat)
- Winker, Gabriele & Degele, Nina. 2010. *Intersektionalität. Zur Analyse sozialer Ungleichheiten*. Bielefeld: Transcript.